

Het genus *Ochtheophilum* in Nederland (Coleoptera: Staphylinidae)

OSCAR VORST

VORST, O., 1995. THE GENUS *ochtheophilum* IN THE NETHERLANDS (COLEOPTERA: STAPHYLINIDAE). – *ENT. BER., AMST.* 55 (5): 73-78.

Abstract: *Ochtheophilum collare* is recorded from The Netherlands for the first time. The differences between *O. collare* and *O. fracticorne* are discussed, as well as their distribution and ecology. A distribution map of the two Dutch *Ochtheophilum* species is presented. The wing dimorphism in both species was studied; all macropterous males belonged to *O. fracticorne*, while all micropterous males were *O. fracticorne*; females could not be identified.

Poortstraat 55, 3572 HD Utrecht.

Inleiding

Het geslacht *Ochtheophilum* Stephens, voorheen bekend onder de naam *Cryptobium* Mannerheim, behoort tot de Staphylinidae. De soorten van het genus *Ochtheophilum* worden binnen de subfamilie Paederinae gekenmerkt door de geknikte sprieten met een sterk verlengd eerste lid (scapus). De verschillende soorten lijken uiterlijk zeer sterk op elkaar. Daarnaast zijn binnen een soort punktering, kleur en de lengte der dekschilden vaak zeer variabel. Hierdoor ontbreekt het aan goede uitwendige determinatiekenmerken. Het mannelijk genitaal, vooral de armatuur van de interne zak, is echter karakteristiek en maakt een betrouwbare determinatie mogelijk.

Het geslacht *Ochtheophilum* sensu stricto is in de westelijke Palaearctis vertegenwoordigd door een tiental soorten (Coiffait, 1984). Daarnaast komt er in het oostelijke deel van het Palaearctisch gebied één soort voor, evenals in Noord-Amerika. Deze laatste, *O. fracticorne* (Paykull), is waarschijnlijk geïntroduceerd vanuit Europa. In de tropen schijnt het genus te ontbreken; wel zijn hier sterk verwante genera te vinden. Uit Noordwest-Europa zijn drie *Ochtheophilum*-soorten bekend: *O. collare* (Reitter), *O. fracticorne* en *O. jacquelinei* (Boieldieu) (Lohse, 1982; Lohse & Lucht, 1989; Lucht, 1987; Lundberg, 1986; Pope, 1977; Segers, 1986; Silfverberg, 1979). Deze laatste is een mediterrane soort die net

het zuiden van Engeland bereikt (Hyman & Parsons, 1994). Tot nu toe was alleen *O. fracticorne* uit ons land bekend (Brakman, 1966; Huijbregts & Krikken, 1985, 1988).

Tijdens een excursie van de Sektie Everts in 1992, werden in Zeeuwsch-Vlaanderen een aantal exemplaren van een *Ochtheophilum*-soort gevangen onder opmerkelijke omstandigheden. Eén exemplaar werd verzameld aan de oever van een brakke kreek en twee andere exemplaren in een schraal open grasland op lemig zand. Deze biotopen wijken af van dat van *O. fracticorne*, die in het binnenland te vinden is in voedselarme moerassen en aan oevers, met name tussen veenmos (*Sphagnum* L.) in natte heidevelden en hoogvenen. Het bleek hier te gaan om *O. collare*, die nog niet uit ons land gemeld was. *Ochtheophilum collare*, die zeer sterk lijkt op *O. fracticorne*, is de afgelopen jaren ook in een aantal andere Westeuropese landen ontdekt (Lohse, 1982; Zanetti, 1980).

Verspreiding in Nederland

Aangezien er bij eerdere opgaven van *O. fracticorne* hoogstwaarschijnlijk geen rekening is gehouden met een mogelijk voorkomen van andere *Ochtheophilum*-soorten in Nederland werd het *Ochtheophilum*-materiaal aanwezig in de collecties van het Nationaal Natuurhistorisch Museum (Leiden; NNM), het Instituut voor Taxonomische Zoölogie (Amsterdam;

Fig. 1. Verspreiding van *Ochtheophilum fracticorne* in Nederland. Gesloten symbolen: mannetjes; open symbolen: microptere *Ochtheophilum*-vrouwtjes (zie tekst); grote symbolen: waarnemingen na 1900; kleine symbolen: waarnemingen voor 1900. [Fig. 1. Distribution of *Ochtheophilum fracticorne* in The Netherlands. Closed symbols: males; open symbols: micropterous *Ochtheophilum* females; large symbols: records since 1900; small symbols: records before 1900.]

Fig. 2. Verspreiding van *Ochtheophilum collare* in Nederland. Gesloten symbolen: mannetjes; open symbolen: macroptere *Ochtheophilum*-vrouwtjes (zie tekst); grote symbolen: waarnemingen na 1900; kleine symbolen: waarnemingen voor 1900. [Fig. 2. Distribution of *Ochtheophilum collare* in The Netherlands. Closed symbols: males; open symbols: macropterous *Ochtheophilum* females; large symbols: records since 1900; small symbols: records before 1900.]

ITZ) en de auteur onderzocht. In het totaal werden 338 exemplaren van 217 verschillende vondsten, onderzocht. Alle mannetjes werden aan de hand van het genitaal op naam gebracht; vrouwtjes werden niet gedetermineerd, aangezien dit niet voldoende betrouwbaar mogelijk is. Onder de 147 mannetjes bevonden zich 16 exemplaren van *O. collare*.

De verspreiding van *O. fracticorne* is weergegeven in figuur 1. Deze soort is door nagenoeg het gehele land te vinden; in de kleigebieden langs de kust en in het stroomgebied van de grote rivieren is ze echter schaars. Opvallend is het vrijwel ontbreken in Zuid-Limburg (alleen vrouwtjes), hoewel de keverfauna van dit deel van ons land intensief onderzocht is. Het geringe aantal waarnemingen uit de drie noordelijke provincies is waarschijnlijk terug te voeren op de lagere verzamelingintensiteit aldaar. Deze soort is uit alle ons omringende landen gemeld, inclusief Groot-

Britannië (Coiffait, 1984; Lohse & Lucht, 1989; Lundberg, 1986; Pope, 1977; Segers, 1986; Silfverberg, 1979; Williams, 1968). Niet in alle gevallen is echter duidelijk of er rekening is gehouden met het mogelijk voorkomen van *O. collare*; pas in 1980 wijst Zanetti er op dat deze soort, tot dan toe beschouwd als variëteit van *O. fracticorne*, ook tot ver buiten het Middellandse-zeegebied voorkomt.

Ochtheophilum collare is in Nederland veel zeldzamer en thans bekend van de volgende vindplaatsen:

Gelderland: Nijkerk, 16.iii.1899, Kempers (ITZ) - Utrecht: Nederlangbroek, 20.xii.1937, Boelens (ITZ) - Noord-Holland: Amsterdam, .iii., iii.1868, ii.1869, Kinker (NNM); Kolhorn, .vi., .viii., Dixon (NNM); Marken, 4.iii.1923, Nonnekens (ITZ); Spaarndam, 2.ii.1930, Broerse (ITZ); Zeeburg, ii.1908, MacGillavry (ITZ) - Zeeland: Biervliet, De

Braakman, 13.ix.1992, Vorst - Noord-Brabant: Breda, 3.iii.1877, Heylaerts (NNM).

De recente vondst in de Braakman is hiermee de eerste sinds 1937. Het zwaartepunt van de verspreiding van *O. collare* lijkt in het kustgebied te liggen (fig. 2). Het grootste deel van de vindplaatsen ligt nabij het IJsselmeer en stamt uit de tijd dat dit nog Zuiderzee was. De enige twee vindplaatsen die verder van de (toenmalige) kust liggen zijn Nederlangbroek en Breda. Uit de ons omringende landen is *O. collare* inmiddels gemeld van Duitsland, Denemarken en Zuid-Zweden (Lohse & Lucht, 1989; Lundberg, 1986; Zanetti, 1980). De dichtstbijzijnde vindplaatsen liggen in Nedersachsen (Lüchow) en Holstein (Fehmam) (Lohse, 1982). In het naburige Rijnland leverde een uitgebreide revisie slechts twee vrouwtjes, die mogelijk tot *O. collare* behoren (Köhler, 1994).

Opvallend is het relatief grote aantal vondsten van *O. collare* uit de vorige eeuw: in vier van de 14 UTM 10×10 km hokken (29%) waar *Ochtheophilum* in deze periode werd waargenomen betrof het (ook) *O. collare*. Tussen 1900 en 1950 was dit in vier van de 22 hokken (18%) het geval. In de periode na 1950 werd slechts in één van de 24 hokken *O. collare* verzameld (4%; fig. 3). In het totaal is *O. collare* nu bekend uit negen hokken en *O. fracticorne* uit 44 hokken. Of de afnemende hoeveelheid hokken, zowel absoluut als relatief gezien, waarin *O. collare* verzameld werd het gevolg is van een reële achteruitgang is onduidelijk.

Vleugeldimorfie

Bij verscheidene *Ochtheophilum*-soorten is sprake van vleugeldimorfie. Het betreft hier niet alleen de vliezige achtervleugels, maar ook de dekschilden vertonen meestal variatie in lengte. Doordat er vaak onduidelijkheid bestaat over de afgrenzing van de verschillende soorten zijn de vermeldingen in de literatuur hieromtrent niet altijd betrouwbaar. Zo noemt Scheerpeltz (1979), die *O. collare* als een variëteit van *O. fracticorne* beschouwt, beide altijd macropter; hij gebruikt dit kenmerk zelfs in zijn determinatiesleutel. Coiffait (1984)

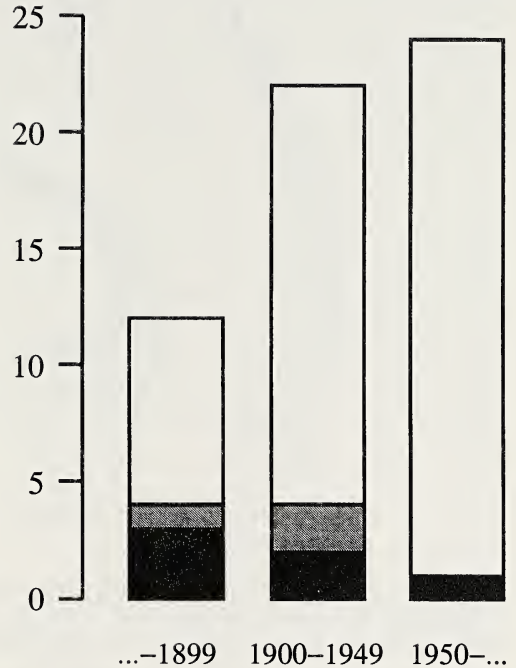
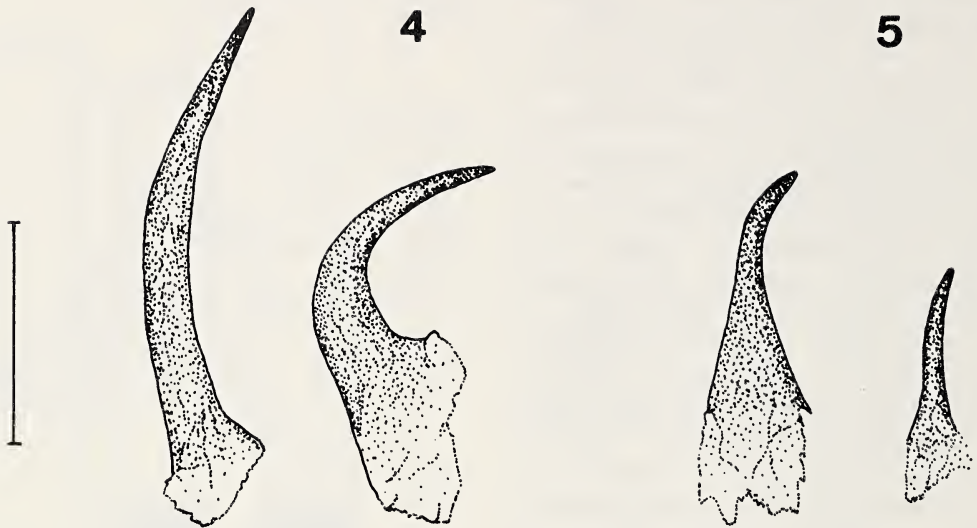

Fig. 3. Abundantie van *Ochtheophilum* in Nederland gedurende drie perioden. Gegeven is het aantal 10×10 km UTM hokken waaruit *O. collare* (zwart), *O. fracticorne* (wit) of beide (grijs) bekend zijn. [Fig. 3. Abundance of *Ochtheophilum* in The Netherlands in three periods. The number of 10×10 km UTM squares is presented of which *O. collare* (black), *O. fracticorne* (white) or both species (grey) are recorded.]

daarentegen vermeldt voor *O. fracticorne* dat er naast de macroptere vorm, met de dekschilden zolang als of iets langer dan het halsschild, soms een microptere vorm (var. *brachyptera* Korge) optreedt met duidelijk verkorte dekschilden. Ook Lohse & Lucht (1987) reppen van een vorm met verkorte dekschilden, die volgens hen fa. *brevipenne* heet. In Groot-Brittannië is de microptere vorm juist veel verbreider (Williams, 1968); niet duidelijk is of de macroptere vorm die hier voorkomt betrekking heeft op *O. collare*. Over *O. collare* schrijft Coiffait (1984) dat de dekschilden iets korter dan het halsschild zijn, maar dat variatie niet uitgesloten is.

Tot mijn verbazing bleken alle onderzochte Nederlandse exemplaren van *O. fracticorne* micropter te zijn. De dekschilden zijn in deze vorm duidelijk korter dan het halsschild en de

Figs 4-5. *Ochtheophilum*, dorens uit de inwendige zak van de aedeagus; 4, *O. fracticorne* (Deuteren, 9.v.1992); 5, *O. collare* (Braakman, 13.ix.1992) (Schaallijn: 200 μm). [Figs 4-5. *Ochtheophilum*, armature of the internal sac of the aedeagus; 4, *O. fracticorne* (Deuteren, 9.v.1992); 5, *O. collare* (Braakman, 13.ix.1992) (Scale: 200 μm)].

vliezige achtervleugels zijn klein, niet opgevouwen en in de meeste gevallen iets korter dan de dekschilden. Bij sommige exemplaren zijn de achtervleugels nog korter en reiken maar tot halverwege de dekschilden. Van *O. collare* waren alle exemplaren macropteer. In dit geval zijn de vleugels goed ontwikkeld en bevinden zich in opgevouwen toestand onder de dekschilden, die net iets korter zijn dan het halsschild.

Mogelijk biedt deze vleugeldimorfie een kenmerk waarmee ook de vrouwtjes op naam gebracht kunnen worden, althans in onze contreien. Het optreden van microptere exemplaren van *O. collare* en vooral van macroptere vormen van *O. fracticorne* is echter niet uitgesloten. Deze laatste worden immers door verscheidene auteurs als de gewone vorm beschouwd (Coiffait, 1984; Lohse & Lucht, 1987). De vondsten van macroptere *Ochtheophilum*-vrouwtjes in delen van het oosten en zuiden van het land, waarvan geen waarnemingen van *O. collare* bekend zijn, hebben dan ook mogelijk betrekking op *O. fracticorne*. De vindplaatsen van microptere en macroptere vrouwtjes zijn samengevat op de

verspreidingskaartjes van respectievelijk *O. fracticorne* en *O. collare* (figs 1-2).

Oecologie

Zoals aangegeven in de inleiding, hebben beide *Ochtheophilum*-soorten een duidelijk verschillende biotoopvoorkeur. *Ochtheophilum fracticorne* bewoont de koelere habitats en zou te vinden zijn in moerassen, venen en elzenbroekbossen, waar zij leeft in de strooisellaag, tussen mos en in veenmos (Koch, 1989; Lohse, 1982). Zelf ving ik deze soort in een hoogveen, een mesotroof moeras, in een natte pijpestro-vegetatie, een vochtig heideveld, in veenmosrietlanden, een open, nat dennenbos, een berkenbroek, de oever van een bospoel en aan verscheidene venoevers, al dan niet tussen veenmos. Kortom, matig tot zeer voedselarme, permanent vochtige tot natte, zure biotopen genieten de voorkeur. Opvallend vaak, maar niet uitsluitend, wordt de soort aangetroffen tussen veenmos.

Op dertien vindplaatsen van *O. fracticorne* werd de totale bodembewonende kevergemeenschap bemonsterd. In de meeste gevallen

geschiedde dit met behulp van een keverzeef. De volgende soorten maakten minstens vijf maal deel uit van de begeleidende keverfauna: *Pterostichus diligens* (Sturm) (10 maal), *P. minor* (Gyllenhal) (9 maal), *Lathrobium terminatum* Gravenhorst (6 maal), *Dyschirius globosus* (Herbst) (5 maal), *Stenolophus mixtus* (Herbst), *Platynus obscurus* (Herbst), *Agathidium atrum* (Paykull), *Stenus impressus* Germar, *S. palustris* Erichson, *Paederus riparius* (Linnaeus), *Erichsonius cinerascens* (Gravenhorst), *Tachyporus transversalis* Gravenhorst en *Bryaxis bulbifer* (Reichenbach).

Ochtheophilum collare heeft een duidelijke voorkeur voor meer xerotherme milieus. Koch (1989) noemt droge graslanden en Lohse (1982), voor Holstein, het voorkomen op geëxponeerde, zilte plaatsen. Vooral dit laatste habitat sluit goed aan bij de recente vindplaatsen in de Braakman. *Ochtheophilum collare* werd hier gezeefd uit oud hooi in een schraal, vochtig grasland op lemig zand aan de oever van een brakke kreek; de vegetatie bestond onder andere uit riet (*Phragmites australis* (Cav.) Steudel), watermunt (*Mentha aquatica* L.) en parnassia (*Parnassia palustris* L.). Een ander exemplaar werd gezeefd uit strooisel in de rietzoom van een brakke kreek in hetzelfde terrein. Hoewel duidelijk zilt, zijn deze vindplaatsen zeker niet droog te noemen. Het habitat van *O. collare* is nog onvoldoende bekend; mogelijk echter scheidt de osmotische werking van het zout levensomstandigheden die vergelijkbaar zijn met de drogere situaties waarin deze soort tot nu toe meestal gevonden werd. Opvallend is verder het basische karakter van beide vindplaatsen, zoals dat af te leiden valt uit de vegetatie en de aanwezigheid van schelpen in de bodem.

Tot de begeleidende fauna van *O. collare* behoren: *Agonum fuliginosum* (Panzer), *Anacaena limbata* (Fabricius), *Ptenidium punctatum* (Gyllenhal), *Stenus pusillus* Stephens, *Tachyporus hypnorum* (Fabricius) en *Aridius bifasciatus* (Reitter).

Determinatie

Het enige betrouwbare determinatiekenmerk

wordt gevormd door de beide dorens in de binnenzak van het mannelijk genitaal. Bij *O. collare* zijn deze min of meer recht, bij *O. fracticornis* is één van de twee, bijna half-cirkelvormig, gebogen (figs 4-5). Dat de kop van *O. collare* vierkanter zou zijn dan die van *O. fracticornis*, zoals Lohse & Lucht (1989) beweren, is misschien gemiddeld waar, maar zeker niet in alle gevallen. Voorts zouden de sprietten van de eerste donkerder zijn (Lohse & Lucht, 1989), wat voor het Nederlandse materiaal niet opgaat. Ook de verschillenmerken in de punktering van het achterlijf en de kleur van het halsschild, die Coiffait (1984) geeft, bieden weinig houvast. De betrouwbaarste manier om losse vrouwtjes op naam te brengen lijkt me vooralsnog kennis van het habitat in combinatie met de toestand van de vleugels. Hoewel onwaarschijnlijk, is het voorkomen van de derde West-Europese soort, *O. jacquelinei*, in ons land, met name in het Delta-gebied, niet uit te sluiten. De dichtstbijzijnde vindplaatsen van deze eveneens zoutminnende soort liggen aan de kusten van Zuid-Engeland en Bretagne (Coiffait, 1984; Hyman & Parsons, 1994).

Dankwoord

Ik dank B. Brugge (Instituut voor Taxonomische Zoölogie, Amsterdam), J. Huijbregts en J. Krikken (Nationaal Natuurhistorisch Museum, Leiden) voor het uitlenen van materiaal en hun hulp in de collectie.

Literatuur

- BRAKMAN, P. J., 1966. Lijst van Coleoptera uit Nederland en het omliggend gebied. – *Monogr. ned. ent. Ver.* 2: i-x, 1-219.
- COIFFAIT, H., 1984. Coléoptères Staphylinides de la région paléarctique occidentale V, Sous famille Paederinae Tribu Paederini 2, Sous famille Euaesthetinae. – *Nouv. Revue Ent. (Suppl.)* 13: 1-424.
- HUIJBREGTS, J. & J. KRIKKEN, 1985. Overzicht van wijzigingen in de lijst van Nederlandse kevers (1966-1984). – *Nieuwsbr. eur. invert. Surv. Ned.* 16: 23-30.
- HUIJBREGTS, J. & J. KRIKKEN, 1988. Aanvullingen op de lijst van Nederlandse kevers (1985-1986). – *Nieuwsbr. eur. invert. Surv. Ned.* 18: 7-8.
- HYMAN, P. S. & M. S. PARSONS, 1994. *A review of the scarce and threatened Coleoptera of Great Britain Part 2: 1-248.* Joint Nature Conservation Committee, Peterborough.

- KOCH, K., 1989. *Die Käfer Mitteleuropas Band E1, Ökologie*: 1-440. Goecke & Evers, Krefeld.
- KÖHLER, F., 1994. Revision rheinischer Käfernachweise nach dem ersten Supplementband zu den Käfern Mitteleuropas. Teil II: Staphylinidae, Pselaphidae (Col.). – *Mitt. Arb.gem. Rhein. Koleopterologen (Bonn)* 4: 69-107.
- LOHSE, G. A., 1982. 13. Nachtrag zum Verzeichnis der mitteleuropäischen Käfer. – *Ent. Bl. Biol. Syst. Käfer* 78: 115-126.
- LOHSE, G. A., & W. H. LUCHT, 1989. *Die Käfer Mitteleuropas 12, 1. Supplementband mit Katalogteil*: 1-346. Goecke & Evers, Krefeld.
- LUCHT, W. H., 1987. *Die Käfer Mitteleuropas, Katalog*: 1-342. Goecke & Evers, Krefeld.
- LUNDBERG, S., 1986. *Catalogus coleopterorum sueciae*: i-iv, 1-155. Entomologiska Föreningen, Stockholm.
- POPE, R. D., 1977. A check list of British insects. Coleoptera and Strepsiptera. – *Handbk Ident. Br. Insects XI*, part 3: 1-105.
- SCHEERPELTZ, O., 1979. Studien an den paläarktischen Arten der Gattung *Cryptobium* Mannerheim (Col. Staphylinidae, Subfam. Paederinae), mit einer Bestimmungstabelle dieser Arten und den Beschreibungen zweier neuer Arten. – *Mitt. münch. ent. Ges.* 68: 121-143.
- SEGBERS, R., 1986. *Catalogus Staphylinidarum Belgicae* (Coleoptera). – *Docums Trav. Inst. r. Sci. Nat. Belg.* 32: 1-104.
- SILFVERBERG, H., 1979. *Enumeratio coleopterorum fenoscandiaae et danicae*: i-vi, 1-79. Helsingin Hyönteisvaihtoyhdistys, Helsinki.
- WILLIAMS, S. A., 1968. Notes on the British species of *Ochtheophilum* Mulsant & Rey (Col., Staphylinidae). – *Entomologist's mon. Mag.* 104: 261-262.
- ZANETTI, A. 1980. Contributo alla conoscenza della species italiane del genere *Cryptobium* Mannh., con note sulle species Europee e del Caucaso (Col., Staphylinidae). – *Lavori Soc. Ven. Sc. Nat.* 5: 31-41.

Geaccepteerd 2.xi.1994.